

Հ.-Ե. ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՑ ՍԵՐԱԾ
ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԱԿԵՐՊԵՐՈՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
(տարածամանակյա և ապաժամանակյա քննություն)

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայերենագիտության մեջ հին հայերենի երկբարբառային համակարգի տարածամանակյա քննության փորձերը կրել են դրվագային բնույթ: Ընդ որում, հիմնականում քննության նյութ են դարձել հ.-ե. երկբարբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական առնչություններ ունեցող երկբարբառային կազմությունները: Սույն ուսումնասիրության մեջ նախ՝ տարածամանակյա մոտեցումով ցույց են տրվում հին հայերենի աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), այ (այ), ոյ (ոյ) երկբարբառակերպերի ծագումնաբանական առնչությունները հ.-ե. հիմք-լեզվի երկբարբառային և ոչ երկբարբառային նախաձևերի հետ, այնուհետև ապաժամանակյա մոտեցումով, այն է՝ հ.-ե. և ոչ հ.-ե. լեզուներից կատարված փոխառությունների հետ տիպաբանական գուգահեռների միջոցով, ինչպես նաև վիճակագրական մեթոդի կիրառումով հիմնավորվում է, թե ինչու հ.-ե. հատկապես տվյալ երկբարբառը պիտի համարել հայերենի այս կամ այն երկբարբառակերպի հիմնական նախաձև, թեև. 1) երբեմն հայերենի մեկ երկբարբառակերպին համապատասխանում են հ.-ե. մեկից ավելի երկբարբառային նախաձևեր (հմտ. հյ. աւ (աւ) < հ.-ե. *eu, *āu, հյ. ոյ (ոյ) < հ.-ե. *eu, *ou), 2) հ.-ե. նախաձևերի շարքում կան նաև ոչ երկբարբառային կազմություններ (հմտ. հյ. էւ (եւ) < *ēu. աղբեր < *b^hrēu₂,- հյ. իւ (իւ) < հ.-ե. *ij. ձիւ < *ghūōm):

Բանալի բառեր – Հ. Հյուբշման, Հ. Պեդերսըն, երկբարբառակերպ, երկբարբառային նախաձև, ոչ երկբարբառային նախաձև, տարածամանակյա հայեցակերպ, ապաժամանակյա հայեցակերպ

Հին հայերենն ուներ տասնհինգ երկբարբառակերպ՝ աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), ու (օւ), լա (լա), լէ (լե), լէ (լե), լի (լի), լո (լօ), այ (այ), ոյ (օյ), յա (յա), յէ (յե), յի (յի), յո (յօ), որոնցից վեցը՝ աւ (աւ), էւ (եւ), իւ (իւ), լո (լօ), այ (այ), ոյ (օյ), «երկբարբառ» բնորոշումով տարբերակվել է դեռևս 19-րդ դարավերջի և 20-ի սկզբի հայերենագիտության մեջ (Հ. Հյուբշման, Ա. Մեյե, Հ. Պեդերսըն, Ն. Մառ, Մ. Աբեդյան, Հ. Աճառյան), իսկ մյուսները տարբերակել ենք մենք՝ վերջերս հրապարակված մի ուսումնասիրության մեջ¹:

¹ Տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Հին հայերենի երկբարբառային և եռաբարբառային կազմությունների հարցի շուրջ (համաժամանակյա հայեցակերպ) // ԲԵՀ. Բանասիրություն, 2023, թիվ 1, էջ 57-67: Ճիշտ է, Ն. Մառը դրանց համար չի գործածում «երկբարբառ» տերմինը, այլ անվանում է «խումբ» (“*epynna*”), որովհետև նա քննում է համապատասխան «տառերով» արտահայտվող միավորների հնչյունական (իմա՝ հնչույթային – Վ. Պ.) արժեքները, սակայն ակնհայտ է, որ այդ տառախմբերը դիտարկում է իբրև երկու հնչյունով արտա-

Նշվածներից առանձին երկբարբառակերպերի՝ հ.-ե. երկբարբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական առնչությունների առաջին դիտարկումները պատկանում են Հ. Հյուբշմանին, Ա. Մեյեին և Հ. Պեդերսընին: Նրանք մասնավորապես արձանագրել են հետևյալ համապատասխանությունները. 1) հ.-ե. *eu և *ou > հյ. nj (հմմտ. հուն. *λευκός*, *λοῦσσον* - հյ. *լոյս* [lojs] (< *leuk- «լուսավորել»),- հուն. *σπουδή* - հյ. *փոյթ* [p'oi't'] (սեռ. *փուրթ*) (< *speud- «ճնշել. շտապեցնել»),- իրան. *kapauta-*, պիլ. *kapōt* - հյ. *կապոյտ*, - հյ. *քոյր* [k'oir] - սնսկ. *svásar*, լիտ. *sesūo*, լատ. *soror*, հիբլնդ. *siur*, գոթ. *swistar*, հիբլնդ. *syster* (< *syesōr / *swesōr/) և այլն): Եթե Հ. Հյուբշմանը հյ. nj-ի կիսաձայն j (i) բաղադրիչի համար հնարավոր է համարում սերումը հ.-ե. *s-ից², ապա Ա. Մեյեն *քոյր* (< *syesōr) բառի օրինակով նշում է *esō > *ehu > (h-ի սղումով) *eu անցումները, որից էլ հյ. *ոյ*: Այսինքն՝ հ.-ե. *s > հյ. nj անցում *h-ի միջանկյալ աստիճանով: Այդ երևույթը բացատրելու փորձ է արել նաև Հ. Պեդերսընը: Նրա կարծիքով տեղի է ունեցել *eu և *ou երկբարբառների միաձուլում. *eu-ն և *ou-ն «կ'երեւան շեշտին նախընթաց վանկի մը մէջ իբրև u, շեշտեալ՝ իբրև oi. այս oi ձայնին ծագման սկիզբը պէտք է ըլլայ öu (> öü > öi > oi)»: Ինչպես Կ. Բրուգմանը, Հ. Պեդերսընը ևս ընդունում է, որ «eu նախապես ou եղած է»: Այդ երկբարբառների միացումը նա համարում է «նմաներանգության»⁴ արդյունք, որը «մի միայն յայտնապէս բաւական փակ e և o ձայնաւորներուն վրայ ազդած է»⁵: Ընդ որում՝ հին հայերենի երկբարբառներն ըստ առաջացման բաժանելով առաջնայինների և «երկրորդականների» (իմա՝ երկրորդաբար առաջացածների - Վ. Պ.)՝ նա «երկրորդական երկբարբառներուն մէջէն հնագոյններն» է համարում «s ձայնի մը կորսուելովը ծագում առած», այսինքն՝ հյ. nj-ի տիպի երկբարբառները⁶: 2) Հ.-ե. *ai (*āt/*ət), *oi > հյ. այ (հմմտ. *daiyer > հյ. *տայր*, հուն. *δαίρ*, - *oid- «ուռչել» > հուն. *οἶδημα* «այտուց», *οἶδος* «ուռուցք» - հյ. *այտ* «թուշ», - *aig- > հուն. *αἶζ*, *αἶγός* - *այծ*, - *pater > հուն. *πατήρ*, լատ. *pater* - հյ. *հայր*, - *ātēr- > ավ. *ātar-*, պիլ. *ātur* - հյ.

հայտված հնչյութաբանական մեկ միավոր, ըստ էության՝ երկբարբառային կազմություն: Բացառություն է միայն երկգիր *ni* (ow)-ն, որին նա վերագրում է մենաբարբառային արտաբերություն, այլ կերպ համարում է պարզ ձայնավոր (տե՛ս **Н. Маррь**, *Грамматика древнеармянского языка*, С.-П., 1903, էջ 9-18): Այս առումով ուշագրավ է, որ Գ. Ջահուկյանն իր վաղ շրջանի աշխատություններից մեկում չի բացառել հին հայերենի *ni* (ow)-ի երկբարբառային բնույթ ունենալը (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 63):

² Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ 226:

³ Տե՛ս **А. Meillet**, *Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1936, էջ 44:

⁴ Գործածվում է գերմաներենի *Umlaut* բառի նշանակությամբ, որը, որպես ձայնդարձի տեսակ, բնորոշ է գերմանական լեզուներին, սահմանվում է իբրև «գերմանական լեզուներում արմատական ձայնավորների պատմականորեն երանգային փոփոխություն՝ ածանցի կամ վերջավորության ազդեցությամբ» (*Лингвистический энциклопедический словарь*, М., 1990, էջ 535):

⁵ **Հ. Պեդերսըն**, Հայերեն և դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 107:

⁶ Տե՛ս **Հ. Պեդերսըն**, նշվ. աշխ., էջ 126:

այր(-ել) «այրում եմ» և այլն)՝ նշելով, որ *յ*-ի համարժեքն է *հ*-ե. կիսա-
ձայն *j (*y)-ն կամ հպական խուլ *t-ն⁷: 3) Հ.-ե. *au > *ui* (հմմտ. հուն.
սնսկ. *nāus* «նավ», հուն. *ναός* - *հյ. նաւ*,- հուն. *πάτωρ* - *հյ. յաւրայ* «խորթ
հայր», *αῶλις* - *աւթ* «գիշերը մի տեղ անց կացնելը» և այլն)⁸:

Ըստ *հ*-ե. երկրաբառային համակարգի հետ ծագումնաբանական
առնչությունների հին հայերենի երկրաբառակերպերը կարելի է բաժա-
նել երկու խմբի՝ այդպիսի առնչություններ ունեցողների և չունեցողների:
Հ.-ե. երկրաբառային համակարգից են սերում կամ առնվազն *հ*-ե.
երկրաբառային նախածներ ունեն, մասնավորապես, պատմահամեմա-
տական հայերենագիտության մեջ երկրաբառ համարված *աւ*, *ել*, *իւ*, *այ*,
ոյ հնչյութաբանական բարդ միավորները (իմա՝ երկրաբառակերպերը)
և, այսպես կոչված, «երկրաբառային ձայնավոր» *ու*-ն⁹, որոնց երկրորդ
բաղադրիչը *ւ* (*u*) կամ *յ* (*i*) կիսաձայնն է: Այսպես.

1) **Աւ** (*au*). *աւղ* «կոշիկ» (< *eu- «հագուստ կամ կոշիկ հագնել»՝ -*d*^h-
աձականով. հմմտ. ավ. *aōθra*- «կոշիկ», լիտվ. *au-iū* «կոշիկ կրել», լեթթ. *au-
ju*, հին սլավ. *obu-ja* «կոշիկ հագնել», ռուս. *оb-γeб* «կոշիկ»)՝¹⁰- *աւթ*
«գիշերելը. մեկ օրվա ճանապարհ» (< *au-ti-՝ *au- «գիշերել, քնել»
արմատից. հմմտ. հուն. *αῶμος* «գիշերատեղի»)՝¹¹- *հաւ* (-ի, -աց) «ծայր,
սկիզբ» (< *paus- «բաց թողնել, արձակել». հմմտ. հուն. *παύω* «դադար-
եցնել», *παύλα* «դադար, հանգիստ», լատ. *pausa* «դադար, վերջ», *pausare*
«դադար առնել, կանգնել», հսլավ. *pustiti* «թողնել, բաց թողնել»)՝¹²- *մաւր*
«ցեխ, տիղմ, ճահճուտ» (< *mauri-/ *māuri- «խոնավ. կեղտոտ հեղուկ.
կեղտոտել». հմմտ. լիտվ. *mauras*, *muras* «թաց և պարարտ խոտ, արոտ»,
հուն. *μῦρω* «հոսել, ողողել», լիտվ. *mūrti* «բուլբուլին թրջվել», *maurai*
«ճահճացած ջրերի մեջ աճող մի տեսակ բույս, մորաբույս», լեթթ. *maura*
«տան շուրջն աճող թաց ու պարարտ խոտ», *mauragas* «ճահճաբույս»,
հսլավ. *murava*, ռուս. *мырава* «կանաչ, դալար խոտ» և այլն)¹³, - *նաւ* «նավ»
(< *nāu- «նավ». հմմտ. սնսկ. *nāu*- «նավ, մակույկ», ավ. *nava*,- հին պրսկ.

⁷ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 223, **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁸ Տե՛ս **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁹ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 5: *Ու* (օւ)-ի տարածա-
մանակյա և ապաժամանակյա բնութագրերին անդրադարձել ենք մի շարք հոդվածնե-
րում (տե՛ս **Վ. Պետրոսյան**, Հին հայերենի ձայնավորական համակարգի ծագումը և
հնչաբանական արժեքայնությունը // «ԲԵՀ. Հայագիտություն», 2017, թիվ 2, էջ 43-58,
Նույնի՝ Հայկական և հնդեվրոպական երկրաբառային համակարգերը // ՎԷՄ, 2015,
թիվ 3 (51), էջ 115-127, **Նույնի**՝ Հին հայերենի երկրաբառային կազմութիւնների հնչյո-
թաբանական և հնչիւնաբանական արժեքները // «Հայկագեան հայագիտական հան-
դես», 2018, էջ 57-78), ուստի այստեղ այն քննության նյութ չի դառնա:

¹⁰ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՆԱԲ), հ. IV,
Եր., 1979, էջ 607:

¹¹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. IV, էջ 610: Հմմտ. **Հ. Հյուբշման**, Հայերենի քերականու-
թյուն (այսուհետև՝ ՀՔ), Եր., 2003, էջ 411, **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական
բառարան (այսուհետև՝ ՆԱԲ), Եր., 2010, էջ 101:

¹² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 67, **Գ. Ջահուկյան**, ՆԱԲ, էջ 453:

¹³ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՆԱԲ, հ. III, էջ 374: **Գ. Ջահուկյան**ն առաջարկում է *māu-
*meu- նախածնային տարբերակները (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, ՆԱԲ, էջ 519):

nāviyā «նավատորմի», պիլ. *nāv*, հուն. *ναῦς*, լատ. *nāvis*, հիբր. *nau* և այլն¹⁴:

2) Այ (aj). *այծ* (< **aiǵ-* . հմմտ. հուն. *αἴζ* (սեռ. *αἰγός*) «այծ», սնսկ. *ajā* «այծ», *ajá-* «բուծ», *ajikā* «այծ», ավ. *izaēna-* / *īzaena-* «մաշկյալ, կաշեղեն», պիլ. *azak* «այծ», լիտվ. *ožỹs* «բուծ», *ožkà* «այծ» և այլն¹⁵, - *խայս* «խատուտիկ, պիսակավոր» (< **k^hāid-* ` **(s)kāid/t* «լուսավոր, պայծառ». հմմտ. սնսկ. *kētú-* «լուս, պայծառություն», ավ. *čī9ra-* «փայլուն, պայծառ», լատ. *caelum* «երկնիք» (?), *caesius* «ճաղար (աչք)», հիպ. *heitr* «տաք», գոթ. *heitō* «ջերմություն», լիտվ. *kaistù* «տաքանալ», հ. վ. գերմ. *heitar* «պայծառ» և այլն¹⁶, - *տայգր* (< *daiuēr «ամուսնու եղբայրը». հմմտ. հոմ. հուն. *δαῖρ*, սնսկ. *dēvár-*, հւլավ. *dēvrī*, հ. վ. գերմ. *zeihhur*, հանգլ. *tācor*, լատ. *lēuir* (< *dēuir*), լիտվ. *dieveris*, լատիշ. *diēveris* և այլն¹⁷:

3) Եւ (eu). *ալէւր* «ալյուր, փոշի» (< **aleuro-* ` \**al-* «աղալ» արմատից. հմմտ. հուն. *ἄλευρον* «ալյուր») <sup>18</sup>, - *առէւծ* (< \**reug-* ` **reu-* «ռոնալ, գոչել, մոնչալ» արմատից ` *ǵ աճականով. հմմտ. հոմ. հուն. *ἐρέγγομαι* «բառաչում եմ, մոնչում եմ» (“*реву, рычу*”), լատ. *rūgio* «առյուծի մոնչալը», հւլավ. *rūžō* «մոնչում եմ», հռուս. *рѣжати* «մոնչալ» (“*ржать*”), հանգլ. *rēoc* «վայրի», հ. վ. գերմ. *ruhen*, գոթ. *in-rauhtjan* «կատաղել», հիպ. *raukn* «լծելու կենդանի» (“*упряжное животное*”), լիտվ. *rūkti* «մոնչալ, բառաչել» և այլն¹⁹: Հայերեն ձևում բառասկզբի *u-* (a-)-ն նախահավելական մասնիկ (սուզման) է, ինչպես որ հունականի *ε-* (e-)-ն:

4) Իւ (iu). *անիւ* «անիվ, կառքի ակ, տնի» (< **snēuo-* ` \**snēu-* «պտտել». հմմտ. հիբր. *snua* «ոլորել, հյուսել», *snúigr* «պտտվող» (ջրաղացաքարի մասին), լատիշ. *snaujis* «ողակ») <sup>20</sup>, - *հիւծ-անեւ* «հյուծվել, մաշվել» (< \**sēug-* ` **seug-* «տխուր, հիվանդ». հմմտ. գոթ. *siuks* «հիվանդ») ²¹:

5) Ոյ. *բոյլ* (-ի) I. «խումբ, հոտ» (< **b^heu-li-* ` **b^heu-* «ուռչել». հմմտ.

¹⁴ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 433, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 563: Ըստ **Ն. Հյուբշմանի**՝ իրանական փոխառություն է (տե՛ս **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 201):

¹⁵ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 169: Հմմտ. **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 417, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, էջ 585, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 49:

¹⁶ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 326, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 314:

¹⁷ **Ն. Աճառյանի** ՀԱԲ-ը և **Գ. Ջահուկյանի** ՀՄԲ-ը *տայգր* բառը չունեն, բայց այն կա **Ն. Աճառյանի** «Հայոց լեզվի պատմության» բնիկ (իմա՝ հ.-ե. ծագման) բառերի ցանկում (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, նշվ. աշխ., մաս I, Եր., 1940, էջ 74՝ *daivēr ձևից): Հմմտ. **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 496, **Օ. Семереньи**, *Введение в сравнительное языкознание*, М., 1980, էջ 53, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, նշվ. աշխ., էջ 760:

¹⁸ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 25-26, **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 94: **Ն. Հյուբշմանը** ևս *ալիւրը* ծագումնաբանորեն կապել է *աղալ* և հատկապես սրանից առաջացած *աղալրի* ձևերի հետ (տե՛ս **Ն. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 414):

¹⁹ Տե՛ս նաև **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 259, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 74, **Թ. Բ. Գամքրելիձե**, **Վյաչ. Վ. Իվանով**, նշվ. աշխ., էջ 511: Ըստ Թ. Գամքրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի՝ հ. վ. գերմ. *rohōn* «մոնչալ» և լիտվերենի *rūkti* ձևերը առաջացել են հ.-ե. **reuk^{hl}*- արմատական տարբերակից (տե՛ս նույն տեղը):

²⁰ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 58: **Ն. Աճառյանն** այս բառը թողնում է չստուգաբանված (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 196):

²¹ Տե՛ս նաև **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, Եր., 2010, էջ 462: **Ն. Աճառյանի** «Արմատականում» այս բառը ևս ստուգաբանված չէ. հմմտ. **Հիւծ** «ծիրիլ, հալիլ, մաշիլ, ճնգիլ, նուաղիլ» (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 99):

գոթ. *bauljan* «ուռչել», հանգլ. *byle*, մ. վ. գերմ. *beul* «ուռչել», սերբ. *buljiti* «աչքերը չռել»²², - *բոյն* (< *b^heu-no- «աճել, բարգավաճել, լինել»։ հմմտ. արբ. *bun* «հովվական հյուղակ», իլլիր. *Boónvos* (տեղանուն)²³, - *բոյծ* (> *բուծանել*) (< *b^heug- «վայելել, ուտել»։ հմմտ. հինդկ. *bhuj* «վայելել, ուտել», *bhóga* «ուտելիք. վայելելը», լատ. *fungor* «կատարել, իրագործել», անգլաբ. *brúcan* «վայելել», գոթ. *brūkjan* «վայելել, գործածել» և այլն)²⁴, - *բոյս* (< *b^heu-ko- *b^heu- «աճել, բարգավաճել»։ հմմտ. հուն. *φυτόν* «բույս, բողբոջ. զավակ, սերունդ», ռուս. *булье* «բույս») ²⁵, - հյ. *լոյս* «լույս» (< *leuk- // *louk- «լուսավորել, լուսավոր»։ հմմտ. սնսկ. *rōka-* «լուսավոր», *rōcatē* «երևալ, փայլել», ավ. *raoxšna* «փայլող, շողացող», թոխ. Ա, Բ *luk*, իւեթ. *luk(k)*- «լուսավոր», հուն. *λευκός* «փայլուն, սպիտակ», լատ. *lūx* «լոյս», *lucis* «լուսաբաց», հայրուս. *lauxnos* «լուսատու. աստղեր», գոթ. *liuhap* «լույս», հիոլ. *lóche* «փայլակ», հւլավ. *luča* «ճառագայթ», լեհ. *luna* «բոցի ցոլք» (*отблеск пламени*), ռուս. *лучь* «լույս», *лучь* (բրբռ.) «աղոտ լույս») ²⁶, - *ձոյլ* «ձույլ, միաձույլ, ձուլվածք» (< *g^heu-lo- «լցնել, թափել»։ հմմտ. հուն. *χέω* «լցնել, թափել», *χῶνος* «հալոց, կաղապար», լատ. *lūtis* «ջրամանի կտուցը», գոթ. *giutan*, հ. վ. գերմ. *giozan* «ձուլել», հշվեդ. *giuta* «ձուլակաղապար») ²⁷, - *կոյ* (> *կու*) «թրիք, քակոր» (< *g^hōu-to- // *g^hōu-so- // *g^hū- «քակոր, թրիք, կղկղանք»։ հմմտ. հինդկ. *gūtha-* «կղկղանք», ավ. *gūθa-*, պրս. *gūh*, թոխ. *kewiye*, հւլավ. *govīno*, ռուս. *говно*, լեհ. *gówno*, անգլաբ. *cwēad* բոլորն էլ «աղբ, կղկղանք») ²⁸, - *լոյտ* «նախատիկնք, անարգանք» (*լուտամ*) < *loud- , - *լոյծ* «հոսանուտ. հեղուկ» (*լուծանել*) (< *leug- «կտրել, խախտել»։ հմմտ. հինդկ. *rujati* «կտրում է, ջարդում է», հանգլ. *tolūcan* «քայքայել, կործանել», լիտվ. *lauči* «կտրել» և այլն), - *փոյթ* (-ոյ) (< *speud- «ճնշել, շտապել»։ հմմտ. հուն. *σπεύδω* «շտապել, փութալ», արբ. *pune* «գործ, աշխատանք», կիմր. *ffwdan* «շտապողակա- նություն», լատ. *pudet* «ամաչել», լիտվ. *spudinti* «շտապել, փախչել») ²⁹:

Ինչպես այլ դեպքերում, վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերի բուն նախաձևերը հաստատելու հարցում նույնպես երկրորդական չեն հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուներից կատարված փոխա- ռությունների տիպաբանական բնութագրերը: Ըստ այդմ.

Ա) *Ա* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. *ū, if, eħ/ab* > *աւ*. ակկադ. (ն. ասուր.) *anūtu, unūtu(m), enūtu(m)* «անոթ, աման.

²² Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²³ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁴ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. I, էջ 468, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²⁵ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 135:

²⁶ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 453, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. II, էջ 294-295, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 300-301, **Օ. Семереньи**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов**, նշվ. աշխ., էջ 685:

²⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. III, էջ 150, 158, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 476:

²⁸ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 461, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. II, էջ 628-629, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 418:

²⁹ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 501, **Հ. Աճառյան**, ՀՄԲ, հ. IV, էջ 515, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 766-767:

գործիք, պիտույք, գույք, կահ-կարասի» > հյ. *անաւթ* (-ոյ) «անոթ, աման, գույք. գործիք, միջոց են», - արաբ. *šārīf* (հզն. *šawārif*) «ծեր էգ ուղտ» > հյ. *շառաւն* «ուղտ», - սսոր. *keḫšā, keḫeš*, արաբ. *kabš*, ակկադ. *kabsu* «մատուցող խոյ» > հյ. *քաւ* (-ի, -ից) «արու այծ», *քաւէլ* «հարձակվել», ք) *հրանական* (հմմտ. *āv, ab/'b/af/af, aiw (?)*, *aḏv, av/'w/aoy, ap* > **աւ.** (*armān >) մ.պ. *armān*, պ. *xurmā* > հյ. *արսաւ* (n, ու), - հ.պ. *abigāva-/abijava-*, պրթ. *'bg'w* «աճ, հավելում», մ.պ. *aḫzūdan*, պ. *afzūdan* > հյ. *աւզուտ* (/օզուտ) (-ի), - (*afšarak >) պ. *afšara* «պտղահյութ, քամուր» > հյ. *աւշարակ*, - (**avtar / *avitara-*) ավ. *aiwitara-* > հյ. *աւտար* (/օտար) (ի-ա), - (*aḫdēn >) մ.պ. *aḏvēn(ak)* > հյ. *աւրէն* (/օրէն) (ի-ա), - ավ. *bav-* «դառնակ», *baoyō* «ավելի երկար», սող. *β'w* «բավական», *β'wwny* «ավարտ» > հյ. *բաւ* «ծայր, սահման, ավարտ», - իրան. *naft*. ավ. *napta-* «թաց, խոնավ», պ. *naft* > հյ. *նաւթ* (ի, n), - իրան. *taft*. ավ. *tapta-* «տաք», *tapta-* «տապ ունեցող, ջերմող», պ. *taft* «տապ, տոթ» > հյ. *տաւթ* (/տօթ)(n) «տապ, ուժեղ տաքություն», գ) *հունական* (հմմտ. **օ, օ՛** > **աւ.** *λωδίκιον* > *լաւդիկ* (*լոդիկ*) «վերարկու», - *Ραῦλος* (< լատ. *Paulus* «փոքրիկ») > *Պաւղոս* (/Պօղոս), - *Φαῦτος* (< լատ. *Faustus* «երջանիկ») > *Փաւստոս*) փոխառություններում:

Բ) *Այ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **ā** > **այ.** սսոր. *estratīgā* (< հուն. *στρατηγός*) > հյ. *աստրատիգայ* «գորպայետ, ստրատեգ», - սսոր. *madrāsā* > հյ. *մդրիշայ* «երգ», - սսոր. *abilā* > հյ. *արեղայ* (-ի, -ից) և այլն), ք) *ուրարտական* (հմմտ. **iau** (?) > **այ.** *Diau(e)hi* > *Տայթ*), գ) *հրանական* (հմմտ. **ay/āy/'h/ āh** > **այ.** ավ. *vikaya-*, պրթ. *wg'h*, մ.պ. *vikāy*, պ. *guvāh* > հյ. *վկայ* (ի)), դ) *հունական* (հմմտ. **ի** > **այ** (հմմտ. *σὺλαβή* > *սիղդրայ* (-ի, -ից) «վանկ») փոխառություններում:

Գ) *Եւ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **eḫ** > **եւ.** սսոր. *təreḫ, tarḫā*, էրբ. *tereh, tārah* > հյ. *տերեւ* (-ոյ)), ք) *հրանական* (հմմտ. **aēv/ēv/yw** > **եւ.** ավ. *daēva-*, պրթ. *dyw* (*dēv*), մ.պ., պ. *dēv* > հյ. *դեւ* (ի-ա)), գ) *հունական* (հմմտ. **εὖ** > **եւ** (հմմտ. *Εὐγένιος* > *Եւգենիոս*)) փոխառություններում:

Դ) *Իւ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **i/ā** > **իւ.** արամ. (սսոր.) *ḫāšīb* «կարծված, համարված, հաշվված», *ḫšāb*, էրբ. *ḫāšab*, արաբ. *ḫišāb* > հյ. *հաշիւ* (-ի)), ք) *հրանական* (հմմտ. **ēv/yw/iv/ew/i/e** > **իւ.** իրան. *bēvar* (**baivar-*). ավ. *baēvar-*, *bēvar*, (թուրք.) *bywar*, օս. *birā, berā, bewrā* > հյ. *բիւր* «տասը հազար. շատ», - իրան. *griv*. պրթ. *gryw* > հյ. *գրիւ* (ի-ա) (հացահատիկի մի չափ)), գ) *հունական* (հմմտ. **ի, v, ʾ [(h)ju]**, **ó** > **իւ.** *βήρυλλος* > *բիւրեղ* (ուշ *բերիւղ*), - *κοριακή* > *կիւրակէ* «տերունական (օր). կիրակի», - *ὄηλ* [hjule:] > *հիւղ(է)* (հիղեայ, հիւղայ) «նյութ», - *ὕπατος* > *հիւպատ(ոս)* (-ի, -ից) «կուսակալ», - *Κόριλλος* > *Կիւրիէ*) փոխառություններում:

Ե) *Ոյ* երկբարբառակերպը հանդիպում է. ա) *սեմական* (հմմտ. **ū/u, au** > **ոյ.** սսոր. *yahmūrā*, էրբ. *yahmūr* (արաբ. *yahmur* «ցիռ») > հյ. *յամուր* (-ի, -աց) «վայրի այծ, այծյամ», - սսոր. *zaugā* «գույգ. կրկնակ, նման» (< հուն. *ζεύγος* «լուծ. գույգ») > հյ. *զոյգ* (-ի, -ից, -աց)), ք) *կովկասյան* (հմմտ. **i,**

ia/wa (?) > **ոյ**. *c'ulu kiti* «փոքր մատ» > հյ. *ճկոյթ* (*ծկոյթ*),- վրաց. *zrina* «կովի աղմուկ», *zriali* «բազմաձայն աղմուկ», *zraxwa* «խոսք, զրույց» > հյ. *զրույց*), գ) *խեթական* (հմմտ. **սի/սս** > **ոյ**. խեթ. *huiā-* «վազել», *հսսāi-* «վազել, փախչել, մազապուրծ լինել» > հյ. *խոյս* (խուսել, խույս տալ «փախչել»), դ) *իրանական* (հմմտ. **օ/w**, **օծ/aoi/օյ**, **ao/wj/u** > **ոյ**. (***anōš**>) պրթ. *'nws̄yyn* «անուշ, քաղցր», մ.պ. *anōš* «նեկտար, անմահության ըմպելիք», պ. *nōš* «կենաց ջուր, անուշահամ բան. քաղցր ըմպելիք» > հյ. *անոյշ*,- (***rōδ** >) ավ. *raoiđita* «կարմիր, կարմրավուն», մ.պ. *rōδ*, *roi* , պ. *rōy* «անագ, պղինձ, արույր» > հյ. *արոյր* (-ի),- իրան. *bōž* (հ.-է. **bheug(h)-* «հեռացնել, մաքրել, փրկել»), ավ. *baog-* (*bunja-*), պրթ. *bwj* (*bōž*), մ.պ. (պազ.) *bōžišn* «փրկություն» > հյ. *բոյժ* «ղեղ»), ե) *հունական* (հմմտ. **օ** > **ոյ**. *'Epaτῶ* > *Էրասոյ*) փոխառություններում:

Մի կողմից բնիկ հայերեն բառերի՝ դրանց նախաձևերի և ցեղակից համարժեքների հետ, մյուս կողմից՝ փոխառությունների՝ փոխատու լեզվի ձևերի հետ ունեցած համապատասխանությունները հիմք են տալիս արձանագրելու, որ ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ կարգի բառերում վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերն ունեն տարբեր համարժեքներ. ա) երկբարբառային (հմմտ. *աւղ* «կոշիկ» (< **eu-* «հագուստ կամ կոշիկ հագնել»). ավ. *aoθra-* «կոշիկ», լիտվ. *au-iū* «կոշիկ կրել», լեթթ. *au-ju*,- *տայգր* (< *daiyēr «ամուսնու եղբայր»)). հոմ. հուն. *δαήρ*, հին վ. գերմ. *zeihhur*, լատ. *lēuir* (< *dēuir*), լիտվ. *dieveris*, լատիշ. *diēveris*,- հուն. *Paδλος* (< լատ. *Paulus* «փոքրիկ») > հյ. *Պաւղոս*. ասոր,- *zaugā* «գույգ. կրկնակ, նման» (< հուն. *ζεῦγος* «լուծ. գույգ») > հյ. *զոյգ* (-ի, -ից, -աց),- ավ. *vīkaya-*, մ.պ. *vikāy* > հյ. *վկայ* և այլն). բ) ձայնավորական (հմմտ. *սաւր* «ցեխ, տիղմ, ճահճուտ» (< **mauri-/ *māuri-* «խոնավ. կեղտոտ հեղուկ. կեղտոտել»). հմմտ. հուն. *μῦρω* «հոսել, ողողել», լիտվ. *muras* «թաց և պարարտ խոտ, արոտ», *mūrti* «բուրբուրվին թրջվել»,- *առեւծ* (< **reug-*՝ **reu-* «ոռնալ, գոչել, մոնչալ»). հմմտ. լատ. *rūgio* «առյուծի մոնչալը», հալավ. *rūžq* «մոնչում եմ»,- ասոր. *abilā* > հյ. *աբեղայ*,- մ.պ. *anōš* «նեկտար, անմահության ըմպելիք», պ. *nōš* «կենաց ջուր, անուշահամ բան. քաղցր ըմպելիք» > հյ. *անոյշ*,- հուն. *κοριακή* > *կիրակե* «տերունական (օր). կիրակի» և այլն). գ) «ձայնավոր + ձայնորդ (կիսաձայն)» (երկբարբառակերպային՝ ն) հաջորդականությամբ (հմմտ. խեթ. *huiā-* «վազել», *հսսāi-* «վազել, փախչել, մազապուրծ լինել» > հյ. *խոյս* (խուսել, խույս տալ «փախչել»),- օս. *bewrā* > հյ. *բիւր* «տասը հազար. շատ»). դ) «երկձայնորդ» հաջորդականությամբ (հմմտ. իրան. *bywar* (թուրք.) > հյ. *բիւր* «տասը հազար. շատ»). ե) «ձայնավոր + բաղաձայն» հաջորդականությամբ (հմմտ. *նաւ* «նավ» (< **nāu-* «նավ»). ավ. *nava-*, հին պրսկ. *nāviyā* «նավատորմիդ», պիլ. *nāv*, լատ. *nāvis*,- ասոր. *ṭəreṗ*, *ṭarpā*, եբր. *tereṗ*, *tārāṗ* > հյ. *տերեւ* (-ոյ))³⁰:

³⁰ Հ.-է. նախաձևերի և ցեղակից համարժեքների հետ համապատասխանությունների օրինակափականությունը վաղուց հաստատված է պատմահամեմատական հնդեվրոպարանության մեջ (տե՛ս **А. Мейе**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 134-140, **А. Савченко**, Сравнительная грамматика индо-

Իհարկե, հին հայերենի վերոհիշյալ հինգ երկբարբառակերպերի հ.-ե. առնչությունները նշվածներով չեն սահմանափակվում, սակայն մյուս նախաձևերն այլևս երկբարբառներ չեն: Դրանք են՝ 1) «ձայնավոր + ձայնորդ»՝ *ēu, *eu, *ou, *on, *in, *ām *ij (հմմտ. *աղբէր* (-իւր) < **b^hrēur*, *արեւ* < *reu- «կարմիր > արեւ». (հմմտ. սնսկ. *ravi*- «արեգակ») *նեարդ* < *sneurt-, *աւձանեւ* < **o(n)g^u*-, *գհ-ւ-տ* < **ui(n)d*-, *ձիւն* < *ghijōm, *աւձ* < **ang^uhi*- (հմմտ. հուն. *ἄβεις*, լատ. *anguis*, հին պրուս. *angis*, լիտվ. *angis*),- *աւր* «օր» < *āmōr (հմմտ. հոմ. հուն. *ἡμαρ* (սեռ. *ἡματος*), *ἡμέρα*, *ἀμέρα* «օր»³¹ և այլն³², 2) «ձայնորդ + ձայնավոր»՝ *je, *ja, *jo (հմմտ. *լեարդ* < *(*l*)*iek^urt*-, *կեանք* (-աց) < **g^uiō-nā*-, *աճ-իւն* < **a(z)gio*-(?) և այլն), 3) «ձայնավոր + բաղաձայն»՝ *āt, *at, **ab^h*, **ēb^h*, *ep, *ip, *et (հմմտ. *մաւրու* «խորթ մայր, մայրացու» < *mātruyā, *աղաւնի* < **alab^hnijā*-, *եւթն* (եւաթն) < *septm,-, *յաւր-այ* «խորթ հայր, հորու» < *pātr,-, *հելր* (հիւր) < *setro-, *արաւր* < *aratrom/*arātrom, *շիւ* < **sk^hi-p*-, *կորիւն* < **gorēb^h-no*-, *եղբայր* < **b^hrāter*, *հայր* (-ւր) < *pāter, *մայր* (-ւր) < *māter և այլն) կաղապարներով հաջորդականություններ են, 4) հ.-ե. հիմք-լեզվում երկբարբառային արժեք չունեցող երկու ձայնավորի՝ *iu, *iu, *ai (հմմտ. *տիւ* «ցերեկ» < *dīu-, *կռի* (?) < **g^ueri-u*- ?, *կիւ* < **g^uiu*-, *կայծ* (?) < **g^uai-d-s* (?), *սայր* (-ի) < *kai-ri, *մայթ* (?) < *māi-thi- և այլն) կապակցություններ են 5) մեկ առանձին ձայնավոր են ներառյալ հ.-ե. շվան³³, կամ վանկարար

европейских языков, М., 1974, էջ 87-89, **О. Семереньи**, Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, էջ 52-54, **К. Красухин**, Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, էջ 65-66, **А. Мейе**, Общеславянский язык, М., 1951, էջ 47-49, **Э. Бурьсе**, Основы романского языкознания, М., 1952, էջ 42-43, **Э. Прокош**, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, էջ 92-93, **Г. Льюис и Х. Педерсен**, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954, էջ 122-124, **Т. Барроу**, Санскрит, М., 1976, էջ 98-99, **С. Соколов**, Язык Авесты // Основы иранского языкознания (Древнеиранские языки), М., 1979, էջ 145,- **նույնի**՝ Древнеперсидский язык // նույն տեղում, էջ 242, **Г. Джаукян**, Сравнительная грамматика армянского языка, Ер., 1982, էջ 36 և այլն, ուստի այդ առումով լրացուցիչ քննության անհրաժեշտություն չենք տեսնում:

³¹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 616: Հմմտ. **Հ. Հյուբշման**, ՀՔ, էջ 426, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 104:

³² Հայտնի է, որ առանձին համեմատարաններ (Ա. Մեյե, Բ. Պրոկոշ, Վ. Չրասուխին) հ.-ե. հիմք-լեզվում տարբերակել են նաև *on, *ol, *er (տե՛ս **А. Мейе**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 134-140, **Э. Прокош**, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, էջ 92,- **К. Г. Красухин**, Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, էջ 65-66), նույնիսկ *ai, *al տիպի, այսինքն՝ հ.-ե. առաջին շվայի և որևէ ձայնորդի միացությամբ երկբարբառներ (տե՛ս **Э. Прокош**, նույն տեղը): Եթե մի կողմ թողնենք վերջին տիպի «հ.-ե. առաջին շվա + ձայնորդ» կաղապարով կազմությունները, որոնց երկբարբառային բնույթը հնդեվրոպաբանության մեջ լայն ճանաչում չունի, մյուս բոլոր կազմություններում առաջին բաղադրիչը միշտ հիմնական ձայնավորներից մեկն է՝ *a, *e, *o, ապա հին հայերենը չի ունեցել հիմնական ձայնավորի և *r*, *l*, *n*, *m* ձայնորդների բաղադրությամբ երկբարբառներ (երկբարբառակերպեր):

³³ Հ.-ե. շվային վերագրվել են տարբեր հնչյունական արժեքներ. ըստ Ա. Մեյեի՝ եղել է ձայնորդ (հմմտ. «... *a-ն *ā*-ին կամ *ē*-ին հարաբերվում է այնպես, ինչպես ձայնավոր ձայնորդը երկբարբառին, ... և իրականում էլ ... *a-ն ոչ թե ձայնավոր է բուն նշանակությամբ, այլ ձայնորդ», **А. Мейе**, նշվ. աշխ., էջ 126), Բ. Պրոկոշը և Օ. Մեմերեյի համարել են «թույլ ձայնավոր» (տե՛ս **Э. Прокош**, նույն տեղը, **О. Семереньи**, նշվ. աշխ., էջ 50-51),

ձայնորդ՝ *ā, *o/(n/m), *u, *ū *ə, *ɔ, *j (հմմտ. *հաւ-ւ-տ* «հոտ, ոչխարների կամ ուրիշ կենդանիների խումբ» < *pā-d-?, *մաւրու-ք* < *smok-ru-, *ցայլ-ք* «աճուկ» < *skəlīi- «ծռել, ծուռ», *մայր* (բ. *մարել*) < *mərjō-?, *ցայլ* (-ոյ) < *yʃkʰo- և այլն), 6) անգամ «ձայնավոր + ձայնորդ + ձայնավոր» կադապարով եռաբաղադրիչ կազմությունն է՝ *eīā (հմմտ. *կեաւ* < *geiā(ə-) (?)), որոնց հնչյունափոխությունը հայերենում տվել է երկբարբառակերպ կամ երկբարբառ, ինչպես վերջին օրինակում: Ավելին, քանակական հարաբերակցության տեսանկյունից «հ.-ե. երկբարբառ > հյ. երկբարբառակերպ» տիպի անցումները փոքր թիվ են կազմում ընդհանուր համապատասխանություններում, հետևաբար քանակական չափորոշիչը հիմք ընդունելու դեպքում հնարավոր չէ հ.-ե. վերոհիշյալ երկբարբառները համարել հայերենի նշված երկբարբառակերպերի բուն նախաձևեր: Օրինակ. 1) հյ. *էւ* (eʷ)-ի հ.-ե. 10 նախաձևային համարժեքներից միայն 3-ն են երկբարբառ՝ *eu կամ *ēu. 2) *աւ* (aʷ)-ի 54 նախաձևային համարժեքներից միայն 16-ն են երկբարբառ՝ *au կամ *āu. 3) *իւ* (iʷ)-ի 18 նախաձևային համարժեքներից երկբարբառ են միայն 2-ը՝ *ēu (հմմտ. *հիւծ-անեւ* «հյուծվել, մաշվել» < *sēug-? «տխուր, հիվանդ», *անիւ* < *snēu-). 4) թեպետև *ոյ* (oi)-ի 19 նախաձևային համարժեքների մեջ գերակշռում են *eu (11), *ōu, *ou (2) երկբարբառները (19-ից՝ 13-ը), բայց դրանց մեջ չկա ոչ մի *oi, որից օրինաչափորեն պիտի առաջանար հյ. *ոյ* (oi)-ը. հյ. *թոյլ* (-ոյ) (< *toljō-?) և *ն-շոյլ* (< *kʷoljō-) բառերի *ոյ* երկբարբառակերպը, ըստ ամենայնի, հ.-ե. *l և *j ձայնորդների հետագա՝ վաղ-հայերենյան կամ նախագրաբարյան փուլում տեղի ունեցած դրափոխության արդյունք է:

Վերոհիշյալ հանգամանքները, իհարկե, բավականին խճողված պատկեր են ստեղծում հին հայերենի *աւ* (aʷ), *էւ* (eʷ), *իւ* (iʷ), *այ* (aj), *ոյ* (oi) երկբարբառակերպերի բուն նախաձևերը հաստատելու հարցում, սակայն, մեր կարծիքով, ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերի հետ դրանց ունեցած ծագումնաբանական առնչությունները բավարար հիմք են տալիս ասելու հետևյալը. 1) նշված հինգ երկբարբառակերպերն առաջին հերթին հ.-ե. երկբարբառային համակարգի ռեֆլեքսներն են հայերենում: Դա չի նշանակում, թե այդպիսի երկբարբառակերպեր չէին կարող առաջանալ նաև հ.-ե. այլ հնչույթների կամ հնչույթակապակցությունների՝ նախահայերենյան փուլում կրած հնչյունա-

Թ. Գամկրելիձեն և Վյաչ. Իվանովը բնորոշել են իբրև «ոչ հնչույթաբանական գերկարձ ձայնավոր», որն ի հայտ է գալիս լիարժեք ձայնավորի կրճատման տեղում (տե՛ս **Т. В. Гамкредидзе, Вяч. Вс. Иванов**, նշվ. աշխ., տ. I, 1984, էջ 161-162): Այսինքն՝ դարձյալ ձայնավոր է: Թ. Բարոուն ընդհանրապես մերժել է *ə-ի՝ որպես հ.-ե. երկար ձայնավորի թուլացման տեղում առաջացած գերկարձ ձայնավորի՝ հ.-ե. առաջին շվայի վարկածը, որովհետև, նրա կարծիքով, նախ ճիշտ չի վերլուծվել նման ձայնավոր վերականգնելու համար հիմք ընդունված սանսկրիտի բառային կառուցվածքը, քանզի համադրվող ձևերում սանսկրիտի *i-*ն վերաբերում է ոչ թե արմատին, այլ ածանցին (հմմտ. *sth-itá* «կանգնած», այլ ոչ թե՛ *sthi-tá*), «գրոյական աստիճանում նախասկզբնական երկար ձայնավորներն ամբողջությամբ սղվում են» (**Т. Барроу**, նշվ. աշխ., էջ 100-102):

փոխությունների հետևանքով. 2) այդ երկրաբառակերպերը հայերենի՝ իբրև հ.-ե. բարբառի հնագույն բաղադրիչներից են, ինչպես պարզ հնչյութների գերակշիռ մեծամասնությունը:

ВАРДАН ПЕТРОСЯН – Древнеармянские дифтонгоиды, происходящие из индоевропейской дифтонгоидной системы (диахроническое и ахроническое исследование). – Попытки диахронического исследования дифтонгоидной системы древнеармянского языка в армяноведении носили эпизодический характер. Причем материалом исследования в основном становились дифтонгные образования, имеющие генеалогические связи с индоевропейской дифтонговой системой. В данном исследовании, во-первых, с диахронической точки зрения показаны генеалогические соотношения дифтонгоидов древнеармянского языка *ալ* (*au*), *ել* (*eu*), *իւ* (*iu*), *այ* (*ai*), *ոյ* (*oi*) с дифтангоидными и не дифтангоидными праформами индоевропейского языка-основы, а затем с анахронической точки зрения, посредством типологических параллелей заимствований из индоевропейских и не индоевропейских языков, а также с применением статистического метода обосновано, почему именно данный индоевропейский дифтонг нужно считать основной праформой того или иного дифтонгоида армянского языка, несмотря на то что 1) иногда одному армянскому дифтонгоиду соответствует более одной дифтонгной праформы индоевропейского языка (ср. арм. *ալ* (*au*) < и.-е. **eu*, **āu*, арм. *ոյ* (*oi*) < и.-е. **eu*, **ou*), 2) в ряду индоевропейских праформ есть также недифтонгные сочетания (ср. арм. *ել* (*eu*) < **ēu*. *աղբեր* < **b^hrēu_ṛ*,- арм. *իւ* (*iu*) < и.-е. **ij*. *ձիւն* < **ghijōm*).

Ключевые слова: Г. Гюбшман, Х. Педерсен, дифтонгоид, дифтонгоидная праформа, не дифтонгоидная праформа, диахронический аспект, ахронический аспект

VARDAN PETROSYAN – Diachronic and Achronic Nature of Old Armenian Diphthongoids Deriving from IE Diphthongal System. - The attempts of diachronic examination of the diphthongal system of Old Armenian in Armenian Studies were of episodic nature. As a matter of fact, it was the diphthongal units, which were in some genealogical relation with the IE diphthongal system, that underwent examination.

The diachronic approach applied in the current research reveals the ancestral relation between the Old Armenian diphthongoids *ալ* (*au*), *ել* (*eu*), *իւ* (*iu*), *այ* (*ai*), *ոյ* (*oi*) and the diphthongal and non-diphthongal prototypes of the IE base-language. Afterwards, the achronic approach, i.e. through typological parallels between the borrowings from IE and non-IE languages, as well as through the application of the statistical method, helps provide grounds to explain why a certain IE diphthong should be regarded as the main prototype of a given Armenian diphthongoid, regardless of the fact that

a. sometimes a single Armenian diphthongoid corresponds to more than one IE diphthongal prototype (cf. Arm. *ալ* (*au*) < IE. **eu*, **āu*, Arm. *ոյ* (*oi*) < IE. **eu*, **ou*),

b. there are also non-diphthongal units among IE prototypes (cf. Arm. *ել* (*eu*) < **ēu*. *աղբեր* < **b^hrēu_ṛ*,- Arm. *իւ* (*iu*) < IE. **ij*. *ձիւն* < **ghijōm*):

Key words: H. Hubshman, H. Pedersen diphthongoid prototype, non-diphthongal prototype, diachronic aspect, achronic aspect